

Usûlü'l-Fıkh (el-Fusûl fi'l-Usûl)
Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981)
(nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Vezâretü'l-Evkâf ve'ş-
Şuûnü'l-İslâmiyye, el-İdâretü'l-Âmme li'l-İftâ' ve'l-Buhûsi'ş-
Şer'iyye, II. Baskı, Küveyt 1414/1994

Ferhat KOCA*

E bû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs'ın (ö. 370/981) ahkâm ayetlerinin tefsiriyle ilgili *Ahkâmü'l-Kur'an* adlı kitabına bir mukaddime olarak yazdığı (bk. *Ahkâmü'l-Kur'an*, İstanbul 1335, I, 6) ve Kur'an naslarının yorumuyla ilgili metodolojik esasları ortaya koyduğu *Usûlü'l-Fıkh (el-Fusûl fi'l-Usûl)* adlı eseri, fıkıh usulünde fukahâ/Hanefî metodu ile yazılan kitapların ilk örneği olduğu gibi, günümüze kadar ulaşan ilk Hanefî usul kitabı olma özelliğini de hâlâ muhafaza etmektedir.

Eserin dünya kütüphanelerinde tespit edilebilen yazma nüshaları Mısır'da Dârü'l-Kütübi'l-Mısıriyye, Usûl, nr. 26, 191 ve 229'da ve el-Mektebetü'l-Ezher, nr. 59801'de (Usul, 2214) kayıtlı bulunmakta olup, bu dört nüsha, Uceyl Câsim en-Neşemî'nin titiz ve gayretli çalışmaları sonunda neşre hazırlanmış ve dört cilt halinde yayımlanmıştır. Neşemî'den önce Saîdullah Gâzî, eserin ictihat ve kıyas bölümlerini *el-Fusûl fi'l-Usûl (Ebvâbü'l-İctihâd ve'l-Kıyâs)* (Peşâver 1981) adıyla tahkik etmiş ise de (Saîdullah, "el-Fusûl fi'l-Usûl li'l-Cessâs", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XIII/1, İslamabad 1978, s. 21-29; Marie Bernand, "Hanafî usûl al-fıqh through a manuscript of al-Cassâs", *Journal of the American Oriental Society*, 105/4, Connecticut U.S.A. 1985, s. 623), onun tamamını neşretmeyi Neşemî başarmıştır.

Cessâs'ın, hocası Kerhî'den söz ederken veya onun görüşünü naklederken sık sık kullandığı "Allah ona rahmet eylesin" ibaresinden, bu eserin Kerhî'nin ölüm tarihi olan 340/951 yılından sonra yazıldığı anlaşılmaktadır.

Eserin birinci cildinde, takdimden sonra, Cessâs'ın tercüme-i hâlinin anlatıldığı bir giriş kısmı bulunmaktadır. Bu girişte, Cessâs'ın ismi, künyesi, lakabı, doğum ve ölüm tarihi, doğum yeri hakkındaki bilgiler ve onun bir ilim adamı olarak nitelikleri, ilim tahsili için yaptığı yolculukları, ilmî derecesi, Hanefî mezhebi içindeki yeri, eserleri, *Usûlü'l-Fıkh*'inin nitelikleri, kaynakları ve nüshaları hakkında ayrıntılı bilgiler veril-

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi, ferhatkoca@yahoo.com

mektedir. Bu girişten sonra eserin metin kısmına geçilmektedir. Bu ciltte toplam yirmi bir bâb bulunmaktadır ve bazen bu bâblar kendi içerisinde çeşitli fasıllara ayrılır. Burada umûm lafzının varlığı ile ilgili tartışmalar, tahsîsin çeşitleri, tahlîl ve tahrîm kavramlarının kullanım şekilleri, atıf harfleri, istisnâ, delîlü'l-hitâb, hakikat ve mecaz, muhkem ve müteşâbih kavramları gibi çeşitli lafzî yorum kaideleri incelenmiştir.

İkinci cilde beyân konusuyla başlayan müellif, beyânın çeşitlerini, beyâna ihtiyaç duyan ve duymayan lafızları, kendisiyle beyân yapılan delilleri, söz, yazı, işaret ve akitleri, beyânın tehirini, beyân edilmedikçe uygulamaya imkan olmayan mücmel kavramını anlatarak beyân konusunu ayrıntılı bir biçimde incelemiştir (II, 6-76). Daha sonra emir kavramına geçen müellif, burada emrin tanımını ve vakitle sınırlı olmayan emirlerin derhal yerine getirilmesinin gerekli olup (fevrî) olmadıklarını (mühletli) incelemiştir. Mutlak emrin, tekrar ifade edip etmeyeceğini de ayrıntısıyla tartışan Cessâs, ayrıca emrin sahih olmasının şartları ile onun güç yetirilebilir nitelikte olması gerektiğini belirterek, bir şeyi emretmenin, o şeyin zıddının mekruh olmasını gerektireceğini anlatmıştır (II, 79-168). Emir konusunun bir devamı olarak, nehiyle ilgili tartışmalara da yer veren müellif (II, 171-193), daha sonra nâsîh ve mensûh konusuna geçerek, bu meseleyi bütün boyutlarıyla tartışmıştır (II, 197-368).

Üçüncü ciltte, bizden önceki ümmetlerin şeriatlerinin (şer'ü men kablenâ) bağlayıcılığı meselesinden (III, 19-27) sonra, haber ve haber-i âhâd konusuna giren müellif, bu cildin büyük bir kısmını, haber konusuyla ilgili tartışmalara ayırmıştır (III, 31-254). Cessâs, burada haberlerin çeşitleri, dereceleri, hükümleri, tek kişinin haberinin (haber-i vâhit) hukukî değeri ve böyle bir haberin kabulüyle ilgili mezheplerin ileri sürdüğü şartları, mürsel haberleri, haberlerin birbiriyle çatışmasını, sahabenin söz ve uygulamalarının bağlayıcılığını ve Hz. Peygamber'in fiil ve davranışlarının (ef'âlü'n-nebî) teşrîf değerini ayrıntısıyla incelemiştir. İslam hukukunun ikinci aslî kaynağı olan sünnetle ilgili bu tartışmalardan sonra, üçüncü aslî delil olan icmaya başlayan müellif, burada icmanın tanımı, hukukî değeri, çeşitleri, icmaya ehil olan kimseler, Medine ehlinin icması gibi çeşitli konuları tartışmıştır (III, 255-366). Düşünme ve araştırmanın (içtihat) gerekliliği, taklidin zemmedilmesi (III, 369-382) ve bir hükmü ortadan kaldıran (nefyeden) şey hakkında delil getirmenin gerekli olup olmadığı konusu (III, 385-395), bu cildin son tartışma alanlarını teşkil etmektedir.

Eserin dördüncü cildi ise, kıyas ve içtihat tartışmalarına ayrılmıştır. İlk önce kıyas, delil, illet, içtihat gibi kavramların tanımını yapan müellif (IV, 7-13), daha sonra dünyada meydana gelen hadiseleri anlamının araçları olarak içtihat ve kıyas kavramlarını ele almaktadır (IV, 21-95). Kıyasın çeşitleri ve kendisinde kıyas yapılması mümkün olmayan konuları inceleyen Cessâs (IV, 99-124), daha sonra da üzerine kıyas yapılabilen aslî deliller olarak Kitap, sünnet, icma ve kıyas yoluyla sabit olan nasları değerlendirir (IV, 127-134). Kıyasla ilgili bu genel girişten sonra şer'î illetler konusuna giren Cessâs, bu illetlerin vasıflarını, illetin bulunma yollarını, illetin sıhhatinin şartlarını, illet ile hüküm ve fer' arasındaki ilişkileri ve illetlerin çatışmasını ayrıntılarıyla anlatır (IV, 138-214). Kıyastan sonra, Hanefî usulünde en önemli delillerden biri olan istihsân ve bu çerçevede illetin tahsîsi konusunu işleyen müellif (IV, 224-270), son olarak içtihat ve taklitle ilgili tartışmalara yer verir (IV, 274-384).

Cessâs, bu eserinde konuları incelerken önce meseleyi ortaya koyar, daha sonra bu konuda kendisinin tercih ettiği bir husus var ise onu söyler, yok ise mezhebin genel görüşlerini belirtir. Konuyla ilgili genel çerçeveyi bu şekilde belirledikten sonra, söz konusu meseleyle ilgili fer'î hükümleri anlatır. Bu arada, kendi tercihinin

mezhebin hakim görüşlerine aykırı düşmesi halinde, mezhebin ileri gelen imamlarından kendi görüşünü destekleyici bazı içtihat örnekleri veya deliller getirmeye çalışır. Mezhep içerisinde belirli bir konuda ittifaka veya genel bir prensibe ulaşıldıktan sonra da bunları diğer mezheplere karşı savunmaya geçer. Gerek bizzat onların yaptıkları itirazlara, gerekse bazı takdirî itiraz ve sorulara yer vererek onları cevaplandırmaya veya çürütmeye çalışır.

Cessâs'ın Usulü, hem ihtiva ettiği klasik fıkıh usulü konularının zenginliği, hem de onların gelişmiş bir sistematik içerisinde işlenmiş olması sebebiyle, -Hanefî mezhebiyle sınırlı dahi olsa- sahasında ilk eser olamayacağına, içerik ve sistematik bakımından dayandığı veya örnek aldığı başka kitapların bulunması gerektiğine dair in-sanda bir şüphe doğmaktadır. Ancak, eserin yazılması sırasında kullanılan kaynaklar araştırıldığı zaman, onlar içinde kendisine örnek teşkil edebilecek içerik ve sistematige sahip bir fıkıh usulüne rastlamak mümkün değildir. Çünkü Cessâs'ın bu eserini yazarken yararlandığı kaynaklar Hanefî imamlarından Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-İstihsân* (III, 67, 173) adlı usul risalesi ile *el-Câmiu'l-Kebîr* (I, 236), *el-Câmiu's-Sagîr* (I, 156), *es-Siyerü'l-Kebîr* (I, 292, 293) adlı fıkıh kitapları, İsa b. Ebân'ın *el-Hucecû'l-Kebîr* (I, 158) ve *er-Red alâ Bişr el-Merîsî* (I, 103) adlı reddiyesi, Ebû Ubeyd'in *Garîbü'l-Hadîs'i* (I, 85), Ebû Cafer et-Tahâvî'nin *Muhtasar'ı* (I, 69) ve kendisinin *Şerhu Muhtasar't-Tahâvî'sidir* (I, 192, 199) ve bunlar arasında tam bir usul-i fıkıh kitabı bulunmamaktadır. Ayrıca onun bu eseri, tarih bakımından kelamcı metoduyla yazılan Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025), Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) ve İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) usul kitaplarından da önce olduğu için, bu tür eserlerden yararlanma ihtimali de söz konusu değildir. Bütün bu tarihi verilerden sonra, Cessâs'ın söz konusu eserinde usul kavramlarının iyice netleşmiş ve teknik birer kavram halini almış olmasından, konuların işlenmesi, alt başlık ve ayırımlarının yapılması sırasında takip edilen sistematığın oturmasından ve bütün unsurlarıyla bir "mezhep usulü"nü teşekkül etmiş olmasından hareketle, Hanefî mezhebi mensuplarının bu eserden önce konuyla ilgili "örnek" bazı çalışmalar yapmış olmaları gerektiğine dair şüphe ve tereddütlerimiz giderilememiş olmakla beraber, bu konuda yeni tarihi bulgulara ulaşıncaya kadar, Cessâs'ın *el-Fusûl'*ünün hem içerik, hem de sistematik bakımdan orijinal bir eser olduğunu kabule devam edeceğiz.

Öte yandan, Cessâs eserinde en çok hocası Ebu'l-Hasan el-Kerhî'nin (ö. 340/951) görüşlerine yer vermiştir. Eserde kaynak olarak Kerhî'ye ait bir kitabın ismi geçmemekle beraber, ona o kadar çok atıfta bulunulmuştur ki, bu atıflardan hareketle Kerhî'nin usul görüşleri hakkında müstakil bir eser inşa etmek mümkündür. Bunun dışında müellif, Hanefî imamları içerisinde başta Ebû Hanîfe olmak üzere, Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve İsa b. Ebân'dan da çeşitli nakillerde bulunmuştur.

Cessâs'ın diğer mezhep imamları içerisinde en çok İmam Şâfî'nin görüşlerini dikkate aldığı ve böylece Hanefî ve Şâfîî usulü arasında bir mukayese yapmaya çalıştığı söylenebilir (örnek olarak bk. I, 306, 399, 401; II, 14, 18, 337, 339; III, 198, 380).

Cessâs'ın bu kitabı, Debûsî'nin *Takvîmü'l-Edille*, Pezdevî'nin *Kenzü'l-Vüsûl* ve Serahsî'nin *Usûl'*üne içerik ve sistematik bakımından etki etmiş ve böylece bütünüyle İslam hukuk felsefe ve metodolojisinin teşekkül ve gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Bu sebeple söz konusu eser, İslam dünyasında usul düşüncesinin teşekkül süreci ile başta müellif Cessâs ve hocası Ebu'l-Hasan el-Kerhî olmak üzere, çeşitli bilginlerin bu süreçte oynadıkları rollerin tespitinde en önemli tarihi kaynaklardan

birini teşkil etmektedir. Dolayısıyla, fıkıh usulünün ilk ve orijinal mahsullerinden biri olan Cessâs'ın *el-Fusûl*'ü, fıkıh ve fıkıh usulü çalışmaları için kendisinden müstağni kalınamayacak temel bir kaynaktır.

Nâşir Uceyl Câsim en-Neşemî, İslâm hukuk tarihi bakımından çok büyük bir değere sahip olan bu eseri, ciddi ve titiz bir çalışma sonucu ilim alemine kazandırmıştır. Eserin nüshalarını dikkatli bir şekilde karşılaştırarak, açık ve anlaşılır bir metin ortaya koyan nâşir, eserin ilk konusunu teşkil eden ve fakat mevcut nüshalarda eksik bulunan umûm (âm) bâbını, Debûsî'nin *Takvîmü'l-Edille*, Pezdevî'nin *Kenzü'l-Vüsûl* ve Serahsî'nin *Usûl*'ü gibi temel Hanefî usullerinde bulunup da Cessâs'a nispet edilen görüşleri biraraya getirerek, yeniden inşa etmeye çalışmıştır (I, 31-37). Ayrıca nâşir, metinde zikredilen bütün hadisleri tahriç etmiş, eserde görüşlerine atıfta bulunulan ilim adamları hakkında dipnotlarda kısa bilgiler vermiş, incelenen usul konularının diğer fıkıh usulü kitaplarındaki yerlerine işaretlerde bulunmuştur. Kitabın sonuna ise, metinde geçen Kur'ân ayetleri, hadis-i şerifler, selevin sözleri, özel isimler, belde ve ülkeler, fırkalar, millet ve kabileler, şiirler ve kitaplarla ilgili çeşitli indeksler ve bazı ekler, doğru ve yanlış cetveli ile bibliyografya konularak (IV, 403-512), eser kullanışlı bir hale getirilmiştir.